

Семантичні основи функціонально-семантичного поля: мовний і мисленнєвий зміст

*Роботу виконано на кафедрі німецької мови
і перекладу КНЛУ*

У статті здійснено спробу систематизувати наші знання про семантичний аспект функціонально-семантичного поля (далі – ФСП) як мовного явища та показано, як складові семантичного аспекта співвідносяться з різними типами змістів ФСП. Обґрунтовано значущість кожного змісту для міждисциплінарних досліджень функціонально-семантичного поля.

Ключові слова: семантична основа, ФСП, поняттєве поле, мовний зміст, мисленнєвий зміст.

Сухомлин В. В. Семантические основы функционально-семантического поля: языковое и смысловое содержание. В статье сделана попытка систематизировать наши знания о семантическом аспекте функционально-семантического поля как языкового явления, а также показано, как составные семантического аспекта соотносятся с разными типами смыслов ФСП. Обосновывается значимость каждого смысла для междисциплинарных исследований ФСП.

Ключевые слова: семантическая основа, ФСП, понятийное поле, языковое содержание, смысловое содержание.

Sukhomlyn V. V. Semantic Bases of the Functional-Semantic Field: Linguistic and Semantic Contents. An attempt to systematize our knowledges about the semantic aspect of the functional-semantic field as the linguistic phenomenon is done in the article, and also it is rotined, as component semantic aspect correlated with the different types of senses of FSF. Meaningfulness of every sense is grounded for linguistics researches of FSF.

Key words: semantic basis, FSF, concept field, linguistic contents, semantic contents.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна функціональна граматики досліджує категорійно-функціональну специфіку різнорівневих одиниць мовної системи та їхнє функціонування в мовленні. ФСП є сукупністю таких одиниць і явищ, які об'єднані спільністю елементарного змісту як бази певної функціонально-семантичної категорії. Цю спільність зумовлено семантичною основою ФСП, яка має дві складові: мовний і мисленнєвий зміст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Під час аналізу сучасного дослідження ФСП як мовного явища виділено дві складові семантичної основи ФСП: мовний і мисленнєвий зміст. Вони повинні вивчатися нерозривно, оскільки взаємопов'язані природою. З іншого боку, обидві складові мають певну самостійність, продиктовану універсальністю (мисленнєвий зміст) та конкретністю (мовний зміст).

Функціонально-семантичне поле – це мовне явище, яке вивчає специфічні ознаки певної мови, оскільки у процесі його вивчення ми досліджуємо особливості взаємодії усіх компонентів ФСП, включаючи морфологічні, синтаксичні, словотвірні, лексичні. Універсальні закономірності і принципи, якими характеризуються ФСП різних мов, мають специфічні способи і варіанти їхньої реалізації у кожній окремо взятій мові. Отже, можна стверджувати, що будь-яке ФСП вирізняється якісною своєрідністю, знаходиться у постійній історичній зміні й розвитку.

У складі ФСП міститься два аспекти: поняттєве поле (далі – ПП) і функціонально-семантичне поле даного ПП (далі – ФСП пп). ПП є будь-яким висловлюванням у будь-якій мові, тому не може вивчатися окремо від плану вираження, тому компонентами, які входять до структури ПП, вважаємо семантичні (поняттєві) елементи. Таким чином, правомірно стверджувати, що ФСП відображає рівень мовного змісту висловлювання, а ПП – рівень мисленнєвого змісту [3, 50].

Отже, ПП відрізняються від ФСП більшим рівнем абстрактності, їхнє вивчення і пізнання є похідним від вивчення і пізнання конкретних ФСП у тій чи іншій мові. ФСП характеризується як єдність більш безпосередньої даності ніж ПП. ФСП різних мов має узагальнені інваріантні ознаки їхнього змісту. Порівнюючи ці ознаки, ми отримуємо гіпотетичні уявлення про ПП і їхні компоненти, тобто про універсальні поняттєві зони, основи яких знаходяться не у мовній дійсності, а у свідомості

людей, яка формується на основі спільних для всіх закономірностей відображення предметів дійсності. У семантичному змісті будь-якого ФСП виділяємо два рівні: 1) рівень одиниць і категорій мисленнєвого змісту; 2) рівень одиниць і категорій мовного змісту, який побудований на основі першого, але обумовлений системою якоїсь конкретної мови. Обидва рівні взаємодіють між собою, причому мовний зміст є частиною мисленнєвого змісту, оскільки він є мисленнєвим, поняттєвим за своєю природою.

Процеси, які відбуваються у свідомості людини у процесі пізнання та відображення дійсності мовними засобами, які вивчаються як певне ФСП, відображено у зазначеному нижче рисунку.

Як свідчить рис. 1, мовний зміст має специфіку, яку можна охарактеризувати такими ознаками:

Мовний зміст – це:

- а) мисленнєвий за своєю природою;
- б) виражений засобами конкретної мови;
- в) структурований мовними одиницями цієї мови та їхніми співвідношеннями;
- г) включений у систему мови;
- г) елемент побудови змістової сторони мови;
- д) відображає відмінність і взаємодію аспектів і рівнів мови (що проявляється у диференціації лексичних, словотвірних, морфологічних і синтаксичних значень);
- е) соціально об'єктивований у певному мовному колективі;
- е) який містить у собі певну мовну інтерпретацію мисленнєвої основи змісту [2, 3–71].

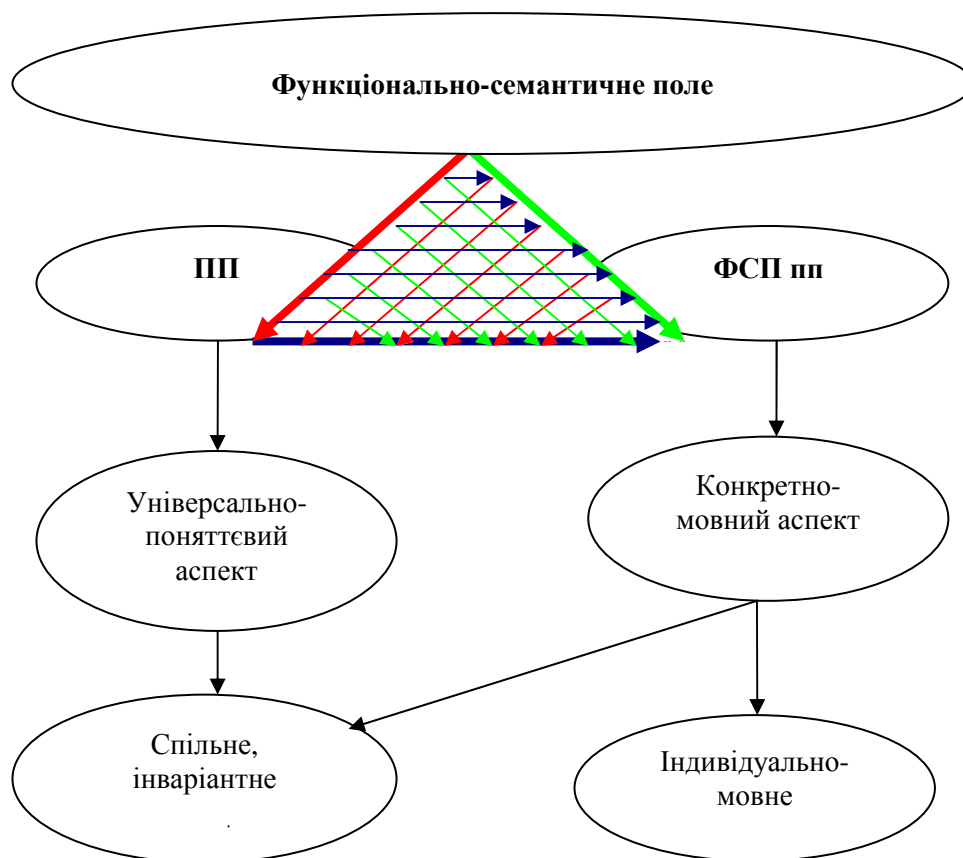

Рис. 1. Взаємодія двох аспектів одного ФСП

Зауважимо, що не кожен мовний зміст семантичний, оскільки поряд із ним існує ще й структурний зміст (наприклад, узгодження часових форм), який не безпосередньо пов'язаний із вираженням значень. Отже, будь-яке висловлювання у лінгвістиці треба розглядати, виходячи з того, що міститься у його складі:

а) *смилова основа*;

б) *змістова інтерпретація смислової основи змісту мовних одиниць, які входять до складу цього висловлювання*;

в) ці два аспекти мисленнєвої основи висловлювання виділяються як відносно самостійні рівні за умови, що одній і тій самій мисленнєвій основі відповідають різні способи представлення (вираження) змісту.

Зауважимо, що виділені аспекти мовленнєвого висловлювання існують разом. Однак, у мові спостерігаються висловлювання, які відрізняються одне від одного значенням мовних одиниць (мовний зміст) і такі, які не відрізняються смисловим інваріантом у висловлюванні [3, 58–63].

Так, можна проаналізувати будь-яке смислове висловлювання у будь-якій мові, виділяючи при цьому певну неоднаковість граматичних форм якихось категорій, що залишають смисловий зміст висловлювання (денотативну ситуацію) тотожним.

Наприклад у німецькій мові – вербальна категорія модальності висловлюється так:

«*Es ist sehr wichtig für mich, deshalb komme ich morgen unbedingt*». (Indikativ, direkte Rede).

Те ж саме смислове значення виражається такими мовними (мовленнєвими) висловлюваннями:

1. *Er hat gesagt, es sei für ihn sehr wichtig, deshalb komme er morgen unbedingt*. (Konjunktiv, indirekte Rede, Kausalsatz);

2. *Er hat gesagt, es sei sehr wichtig für ihn, deshalb habe er vor, morgen zu kommen*. (Konjunktiv, indirekte Rede, Kausalsatz, Konstruktion «zu + Infinitiv»);

3. *Er hat gesagt, dass es für ihn sehr wichtig ist, deshalb kommt er morgen unbedingt*. (Indikativ – Objektsatz, Kausalsatz);

4. *Er hat gesagt, dass es für ihn sehr wichtig ist, morgen unbedingt zu kommen*. (Indikativ – Objektsatz, Konstruktion «zu + Infinitiv»);

5. *Er hat gesagt, es sei für ihn sehr wichtig, deshalb hat er (morgen) vor, (morgen) unbedingt zu kommen*. (Konjunktiv – indirekte Rede, Indikativ – Kausalsatz, Konstruktion «zu + Infinitiv»).

Замість особового займенника «er» можна взяти інший особовий займенник «sie», оскільки це не змінює смислового змісту висловлювання й граматичних форм дієслова, навіть змінюваних – у нашому прикладі особи й числа. Здійснивши опис варіантів смислового висловлювання, який розглядається в категоріальному значенні індикатива, зауважимо, що ці висловлювання мають одну й ту ж денотативну ситуацію, проте вона має щонайменше п'ять варіантів мовного вираження. Перш за все вони варіюють у мовленнєвому вживанні й залежать від низки позамовних факторів. Усі варіанти є синонімічними, хоча мають певні відтінки у значенні, і зокрема, стосовно модальності цього висловлювання. Однак різноманітність таких варіантів є поштовхом до розвитку процесів мовних змін, робить мову й мовлення точнішим, багатшим, ситуативно спрямованим і виразнішим.

Таким чином, якщо ці висловлювання є тотожними у полі модальності, то зауважимо, що інваріантні смислові елементи є також тотожними, різним є їхнє мовне вираження. Ці інваріанти є реально існуючими аспектами семантичного змісту й знаходяться у площині мисленнєво-мовленнєвої й мисленнєво-мовної онтології.

Наведений вище приклад засвідчує, що мовець може виразити за допомогою різних мовних одиниць той самий смисловий зміст (навіть, якщо цей зміст не є повністю однаковим, то без сумніву можна стверджувати, що він має одне смислове ядро). Можна також вважати, що семантичний аспект мовної і мовленнєвої діяльності існує об'єктивно від нас, оскільки у процесах перекодування, які відбуваються в мовленнєвій діяльності виражається об'єктивність існування цього аспекту.

Для вивчення особливостей і закономірностей існування, а також функціонування ФСП, необхідно виділити аспекти мисленнєвого змісту. О. В. Бондарко виокремлює такі аспекти:

1) *психологічний* – аспект мисленнєво-мовленнєвої діяльності, який вивчається у психології й психолінгвістиці; розкривається у мовленнєвій діяльності, а саме, в особливості процесу формування й сприйняття мовленнєвого змісту; він виходить далеко за межі власне лінгвістичного дослідження, але це не заперечує його важливості для лінгвістичної теорії [4, 37–386; 6, 63–85];

2) *логічний* – відображається в таких поняттях, як судження, пропозиція, предикатно-аргументна структура; має вагомe значення при аналізі синтаксичного змісту речення, оскільки синтаксичний варіант речення дуже часто не співпадає з логічним реченням, проте співвідноситься з ним [1, 5];

3) *системно-категоріальний* (мисленнєво-мовний), вивчається у лінгвістиці; предметом його вивчення є логіко-філософські категорії, які ґрунтуються на різних засобах вираження у різних мовах, але розглядаються абстраговано від конкретного мовного втілення, їх прикладом можуть слугувати логіко-філософські категорії можливості, повинності, спонукання, одночасності, попередності, слідування, результату, причини, умови, адресата, інструментальності. Сюди належать також

типові конструкції логіко-філософських категорій типу ознака – носій ознаки чи дія – суб'єкт цієї дії. Зазначимо, що поняттєві поля відносяться до питань аспекту мисленнєвого рівня мовного і мовленнєвого висловлювання. Вони розглядаються виключно у семантичному відношенні й стосовно будь-якої мови та будь-яких засобів мовного вираження. Системи різних понятійних полів, зокрема системи ПП модальності, темпоральності й аспектуальності, а також сполучення найбільш тісно пов'язаних полів всередині системи («модальність – темпоральність», «темпоральність – аспектуальність») вивчаються лінгвістами у межах цього аспекту;

4) *конкретно-смісловий* (мисленнєво-мовленнєвий, статистичний; займається висвітленням таких понять: зміст тексту висловлювання (інформація, яка впливає з плану змісту висловлювання) і мовленнєвий зміст (інформація, яка передається мовцем і сприймається співбесідником на основі змісту, який передається мовними засобами) [3, 60–61].

Мовленнєвий зміст вивчається у поєднанні мовних засобів із контекстом і мовленнєвою ситуацією, з елементами досвіду й знань мовця та слухача, які є істотними у конкретних умовах мовлення. Складовими частинами мовленнєвого змісту (МЗ) є:

- 1) план змісту тексту висловлювання (ПЗТ) і зміст тексту (ЗТ), який впливає з ПЗТ;
- 2) контекстуальна інформація (КІ);
- 3) ситуативна інформація (СІ);
- 4) енциклопедична інформація (ЕІ).

Таким чином, $MZ = ZT (<ПЗТ) + KI + CI + EI$ [2, 95–127].

Названі елементи мисленнєвого змісту пов'язані між собою. Найбільш тісні зв'язки існують між логічним і системно-категоріальним аспектами, які частково перетинаються. Усі аспекти цього змісту, які мають відношення до мови, наявні в мовному змісті (у перетвореному мовною системою вигляді) й представляють мисленнєву основу (когнітивний компонент) висловлювання.

О. В. Добіаш у кінці ХІХ ст., вивчаючи синтаксис, стверджує, що слід відштовхуватись від значень мовних фактів, а іноді, вибираючи шлях, можна дійти й до їхньої чисто логічної підкладки [5, 66]. С. Д. Кацнельсон зазначає, що дослідник повинен здійснити аналіз конкретних значень слів і граматичних форм, щоб досягнути основні поняття й категорії мислення [7, 19].

Мовний і мисленнєвий зміст виступають як єдність, однак не виключається і їхня відносна самостійність. Це доведено тим, що одна й та ж денотативна ситуація може виражатися різними варіантами через одиниці мови. Отже, між мисленнєвим та мовним змістом відсутній ізоморфізм, цей факт засвідчує і відмінності в структурах змісту одиниць різних мов при спільності фундаментальних мисленнєвих структур. Невідповідність у структурах мовного змісту висловлювання і його смислу також підтверджується відсутністю ізоморфізму між цими двома аспектами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Функціональна граматики робить внесок у міждисциплінарне дослідження ФСП, оскільки у своєму сучасному стані вона характеризується увагою до когнітивного підґрунтя функцій мовних одиниць, до їхньої репрезентації на мовленнєвому комунікативному матеріалі.

Одним із перспективних напрямів дослідження основ семантичного аспекта ФСП ми вбачаємо в застосуванні результатів вивчення мовного і мисленнєвого змістів у когнітивній психології, яка спрямована на вивчення найрізноманітніших пізнавальних процесів індивіда.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1978. – 178 с.
3. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – М. : Эдиториал, 2001. – 208 с.
4. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
5. Добіаш А. В. Синтаксис Аполлония Дискалола / А. В. Добіаш. – К. : Типогр. К. Н. Миливського, 1882. – 184 с.
6. Жинкин Н. И. Грамматика и смысл / Н. И. Жинкин // Язык и человек. – М. : [б. и.], 1970. – С. 63–85.
7. Кацнельсон С. Д. Историко-грамматические исследования [Текст]. Ч. 1. Из истории атрибутивных отношений / С. Д. Кацнельсон. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 384 с.

Статтю подано до редколегії
16.03.2012 р.